

Останній зойк душі не перекладається

Давно збирався перекласти повість відомого грузинського письменника Кондрате Татарішвілі «Мамелюк», бо вважав це своїм несплаченим літературним і людським боргом. І не лише тому, що твір є шедевром грузинської белетристики. Шедеврів грузинська проза, слава Богу, має чимало, але «Мамелюк» серед них посідає для мене особливе місце. І ось чому: я — односелець його автора. Колись будинки майбутнього письменника і мого прадіда Соломона Чіхладзе стояли поруч. Вони були однолітками, народилися 1872 року в Самегрело, Західній Грузії, разом зростали і вчилися в Сенакській бурсі і Тбіліській духовній семінарії. Втім, Татарішвілі — прізвище не мегрельське, не західногрузинське, а кахетинське, східногрузинське. Вважається, що першим представником цього роду в Самегрело був дід письменника Маркоз, якого він так трепетно змалював в образі священника Маркоза Дабадзе в повісті «Мамелюк». Маркоз приїхав у володіння князів Дадіані разом з весільним почетом останньої цариці Самегрело Катерини Чавчавадзе і залишився там назавжди. Його маленький онук Кондрате став хрещеником цієї коронованої особи, яку кохав сам великий Ніколоз Бараташвілі.

Село Дзвелі Абастумані, де вкоренилися Маркоз Татарішвілі та його нащадки, було літньою резиденцією володарів Самегрело князів Дадіані, останній з яких — Андрій, генерал російської армії, котрий був ще й знаменитим шахістом свого часу, жив і служив у Києві (навіть десь читав, що він в одному з київських кафе грав у шахи з самим Михайлом Старицьким). Увійшла столиця України і в життя Кондрате Татарішвілі, який з метою поглиблення знань вирушив навчатися

до Київської духовної семінарії. Тут він і одружився з українкою Ганнусею і після закінчення навчання 1894 року повернувся на батьківщину.

Невдовзі молодий священик під псевдонімом Уіараго (Беззбройний) опублікував перші свої літературні твори. Десять років носив рясу, служив в одній із тбіліських церков, але 1906 року за підтримку вимоги щодо відновлення автокефалії грузинської православної церкви російським синодом був позбавлений духовного сану. Не витримавши постійного тиску і жорсткого переслідування, Уіараго 1912 року був змушений надовго покинути батьківщину й емігрувати до Бельгії. На геологічному відділенні природознавчого факультету Брюссельського університету він здобув диплом доктора геології і після встановлення радянської влади в Грузії невдовзі повернувся додому.

Щойно створений Тбіліський державний університет охоче прийняв ученого до лав викладацького складу, серед яких він і трудився до останнього подиху в прямому розумінні цього слова: помер Кондрате Татарішвілі під час лекції на очах своїх студентів. Йому було лише 56 років.

Автор одного роману, десятків повістей і оповідань, публіцистичних текстів, а також великої кількості наукових досліджень у галузі геології, як це нерідко буває, після смерті на десятиліття випав з поля зору літературної критики і широкої громадськості, аж поки 1957 року зусиллями науковця Соломона Цаїшвілі (до речі, теж нашого односельця) не був виданий його двотомник з ґрунтовною передмовою і примітками.

Саме з цього двотомника й почалося моє безпосереднє знайомство зі славним земляком, за повістю якого в той же час був знятий і однойменний гостросюжетний фільм. Вже й не пригадаю, скільки разів я дивився цю

картину, палко переживаючи за долю її героїв. Дід з цікавістю читав двотомник свого славетного друга, який йому привезли дочки письменника — Ноко і Раїса. Поки дідусь Соломон був живий, вони з Тбілісі щороку приїздили до нього на літні канікули. Досі пам'ятаю, як переповідав мені дідусь сюжети біблійних і пригодницьких оповідок Кондрате, але особливо застрягла в пам'яті страшна трагедія з повісті «Мамелюк», зумовлена таким потворним і ганебним явищем, як работоргівля.

Мені було соромно і боляче, що в моєму славетному краї, на землі легендарного золотого руна, в історичному вимірі не так уже й давно, у XVIII столітті, самі ж грузини викрадали співвітчизників і продавали їх ненависним туркам. Уже пізніше я довідався, що на той час работоргівля була досить поширеною в світі і вважалася вельми прибутковим бізнесом. Навіть сам Вольтер був пайщиком работоргових акцій!

Тепер я знаю, що работорговцями були навіть отці американської демократії. Один з авторів Декларації про незалежність США і третій її президент Томас Джефферсон був колишнім рабовласником. Не цурався цього заняття і майбутній американський президент Авраам Лінкольн. Лише після того, як американська Північ перемогла рабовласницький Південь, президент Лінкольн спеціальним законом заборонив работоргівлю і закликав союзну армію звільнити всіх рабів, які перебували під гнітом землевласників.

Не порівнюючи масштаби великої Америки і маленького грузинського царства, все ж зауважу, що точно так само вчинив імеретинський цар Соломон I, який своїм указом жорстоко карав усіх, хто не відмовився від свого злочинного ремесла і «поставляв живий товар» на стамбульський невільничий ринок.

Уіараго вустами своїх героїв разом з царем Соломоном славословить і другого грузинського царя Іраклія II, якого через невеличкий зріст народ з любов'ю прозвав «Маленький кахетинець». Вони обидва боролися проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, переслідували жадібних князів та їхніх посіпак, які сприяли їм у викраданні й продажі людей.

Та епоха була важка: роздрібненій і знесиленій Грузії не вдавалося одними царськими заборонами подолати страшне соціальне зло, яким майже до кінця XVIII століття залишалася работоргівля. Вона знекровлювала країну, болем і розпачем вривалася в тисячі згорьованих родин, винищувала генофонд нації, вбивала її майбутне.

Про все це талановито і з великою професійною майстерністю розповідає Уіараго в своїй повісті «Мамелюк», яка була написана 1907 року, а надрукована в другому числі часопису «Грдемлі» («Наковальня») 1912 року. Вона одразу привернула увагу справді індивідуальною манерою письма, яскравим реалізмом, емоційним тлом, патріотичним спрямуванням.

Твір умовно ділиться на кілька основних частин: експозиція — праця мегрельських селян на кукурудзяній ниві; природа краю; обід з колишнім вихованцем старого Тагуйі з дворянином Мурзаканом і роздуми над страшним лихом Західної Грузії — работоргівлею. Зав'язка — викрадання Хвичі, погоня, горе родини. Розвиток дії — священик Маркоз Дабадзе, врятування ним Хвичі, вбивство Маркоза, друге викрадання хлопчика, транспортування невольників з Поті до Стамбула. Кульмінація — перетворення Хвичи в уславленого мамелюка Махмуд-бея. Розв'язка — битва мамелюків проти наполеонівської армії біля єгипетських пірамід. Загибель Хвичі-Махмуда.

Хоча письменник не мав змоги відвідати Єгипет, він, спираючись на відповідну літературу, досить переконливо змальовує мусульманський світ, ментальний лад, як сказали б сьогодні. Про це свідчать сцени на кораблі, гра в нарди, діалоги купців, картинки зі стамбульського торжища рабів. Не кажу вже про колоритне відтворення ним природи, побуту, соціальної і політичної ситуації в Західній Грузії другої половини XVIII століття.

Хвича — узагальнений образ грузинського юнака, одного з тих, хто, волею злої долі ставши мамелюком, улюбленцем безрідних, але відчайдушних вояків, досяг великих успіхів у військовій ієрархії тогочасного Єгипту. Персонаж хоча й вигаданий, однак у тодішньому житті він мав чимало прототипів, біографії яких відомі й які підтверджують історичну і художню правду повісті Уіараго.

Мамелюк або мамлюк (існують дві форми цього слова, але в перекладі обрано першу, бо саме її вживає автор) арабською означає «білий раб». Ще з XII століття в Єгипті почалося формування військових загонів, які склалися з числа полонених кавказців не мусульманського походження. Згодом вони перетворилися в цілу соціальну категорію, ставши потужною феодалною кастою і захопивши всю владу в країні.

Наведу лише один приклад: грузинський хлопчик Йосип, син православного священника, викрадений і проданий у тринадцятирічному віці на Близький Схід, став визначним полководцем мамелюків. Він, обравши нове ім'я Алі-Бей-Аль-Кабір (1728—1773), створив регулярну армію, підкорив бедуїнів-кочівників, об'єднав Верхній та Нижній Єгипет і 1770 року зайняв трон єгипетського султана. Відомі й інші успішні мамелюки грузинського походження: Мухабед Бек Катамиш, Ібрагім Катхуда, наприклад, котрі в різні часи також правили Єгиптом.

Найбільша трагедія «Мамелюка» Уіараго розігрується наприкінці, коли Махмуд-бей остовпіє від короткого вигуку «вай, нана!» вбитого ним венеціанського сотника, що означає — «горе мені, мамо!» Перед його очима миттю промайнуть усе його дитинство, береги рідної річки Техурі, обличчя батьків, братів, односельців. Згадає він і свою печальну подорож на невільничому кораблі, де зблизиться з полоненим подружжям Резо і Саломе, з якими він ніяк не хотів потім розлучатися. Саме їхнього сина впізнає Хвича-Махмуд в убитому венеціанцеві. Мамелюки, котрі з останніх сил б'ються з французами і, власне, вже програють битву, не можуть зрозуміти дивне збентеження командира.

«— Аллах! Аллах! Що з тобою, Махмуде?! — перелякано вигукнули вони.

— Він такий же венеціанець, як я — араб! — запально вигукнув Махмуд-бей.

— Аллах! Аллах! Великий пророче, захисти нас! Чи не з глузду він з'їхав?!

— К бісу твого пророка і твого аллаха!.. Де вони? Беззаконня — ось аллах всього земного, і насильство — його пророк! — закричав Махмуд-бей.

— Махмуде! — обурився тисяцький Ахмед. — Невже це правда? Ти відкинув іслам?.. Чи зрадив клятві мамелюків?

— До біса ваш іслам і вашу клятву!..

— Махмуде?! Що тут відбувається?.. Чи не підкуплений він франками? Зрадник! — обурився тисяцький Ісмаїл.

— Цілком можливо! — погодилися мамелюки. — Загін його розбитий, а сам він живий і неушкоджений...

— Гяуре! Я розрахуюся з тобою! — заволав тисяцький Ахмед, схопившись за шаблю.

Махмуд-бей немов тільки цього і чекав.

— Спробуй! — з гіркою усмішкою промовив він.

Ахмед не встиг вийняти з піхов шаблю, як Махмуд проткнув тисяцького своїм мечем.

— О, гяур! О, зрадник! — крикнули мамелюки і схопились за шаблі.

— Вай, нана! — пролунав гучний стогін, і смертельно поранений Махмуд-бей упав на тіло венеціанця».

Це вже вдруге в тій пекельній битві з вуст супротивників пролунав проникливий прощальний вигук грузинською мовою. Хвича-Махмуд повторив зойк наполеонівського воїна, в якому він упізнав нащадка своїх колишніх добрих опікунів.

Останній абзац повісті вмістив невимовну людську, я б навіть сказав, шекспірівського масштабу національну трагедію: «На полі битви серед незліченних тіл лежали хрест-навхрест два мерці. Один був у дорогому арабському вбранні, а інший — у зеленому мундирі венеціанського гвардійця.

Та Богу було відомо, що перший з них не був арабом, а другий — венеціанцем.

Обидва були синами нещасної Грузії».

(Несподіваний збіг: знаменита історична битва біля пірамід (Bataille des Peramides) відбулася 21 липня 1798 року. Дивлюсь на календар свого комп'ютера і бачу: сьогодні, коли пишу цю маленьку передмову, теж 21 липня, і хоча пройшло вже 218 років від тієї битви, наче у вухах бринить грізний голос непереможного тоді ще імператора, який, вказавши на піраміди, виголосив: «Солдати! Ви прийшли в ці краї, щоб вирвати їх з варварства, нести цивілізацію на Схід. І врятувати цю прекрасну частину світу від ярма Англії. Ми збираємося вести бій. Уявляйте, що ці пам'ятники з висоти сорока століть дивляться на вас!» І я також уявляю, як обабіч лінії зіткнення мої далекі земляки готуються знищити один одного, не підозрюючи про це!)

Коли створювався «Мамелюк», звісно, не були відомі теорії психоаналізу Фрейда чи Юнга, але письменник інтуїтивно торкнувся ніжної струни саме підсвідомого (чи несвідомого) і довів вічну присутність рідної мови в незбагнених глибинах людської пам'яті.

Остання фраза земного Ісуса Христа рідною арамейською «Елой, елой, лама сабаткані?» (Боже, Боже, чому покинув ти мене?) в «Євангелії» залишена без перекладу. Останній зойк душі не перекладається...

«Блискучим історичним офортом, створеним рукою майстра епохи Відродження», назвав повість «Мамелюк» видатний грузинський поет Тіціан Табідзе. Прочитавши його, ви переконаєтеся, що класик був правий!

*Рауль Чілачава,
21 липня, 2016, Київ*